

VÝVOJ PŘEMYSLOVSKÉHO DVORA DO 12. STOLETÍ

Jan ZELENKA

Problematika přemyslovského dvora raného a vrcholného středověku je v mnoha ohledech otázkou poznání možného. Ačkoliv není třeba pochybovat, že pražský dvůr existoval, fungoval a vyvíjel se spolu s rozvojem přemyslovského panství od 10. století, jasnější obraz sestavujeme jen obtížně. Díky několika zmínkám narativních pramenů a především svědečným řadám dochovaných listin můžeme konstatovat, že se přemyslovský dvůr co do složení centrálních úřadů (komorník, maršálek, číšník, stolník) ve 12. století nelišil od situace na západ od našich hranic. Františka Palackého dovedla tato skutečnost k závěru, že dvůr českých panovníků převzal zejména za panování Soběslava I. (1125–1140) „ústrojí německé“.¹ Hermenegild Jireček naopak předpokládal, že dvorští úředníci byli ustanoveni v 11. století podle vzoru „byzantinsko–franského“.² Význam západoevropských (franských) podnětů pro formování přemyslovského dvora akcentovali také další autoři.³ Literatura současně neopomíná zdůraznit rozdílný obraz dvora pražských Přemyslovců, který nám na jedné straně alespoň částečně nabízí *Kosmova kronika*, a na straně druhé mladší prameny následujícího období.⁴ Do popředí tak vystupuje představa přemyslovského dvora, který nejprve čerpal inspiraci ze skladby dvorského prostředí Karlovců, aby posléze

¹ František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě I/2. Od roku 1125 do 1253*, Praha 1877³, s. 238.

² Hermenegild JIREČEK, *Slovanské právo v Čechách a na Moravě II. Od počátku XI. do konce XII. století*, Praha 1864, s. 116.

³ Srovnej Otto PETERKA, *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt I. Geschichte des öffentlichen Rechtes und die Rechtsquellen in vorhussitischer Zeit*, Reichenberg 1923, s. 33–35; František VACEK, *Sociální dějiny české doby starší*, Praha 1905, s. 251. S opatrností a upozorněním na možnou zavádějící výpovědní hodnotu latinské terminologie připomíná spřízněnost merovejských, karlovských a otonských vzorů s českým prostředím také Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1197)*, Praha 2007², s. 152, 184. Pouze o vzniku dvorských úřadů v 11. století a jejich dalším rozšíření ve století následujícím naopak hovoří Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 35.

⁴ Rostislav NOVÝ, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972, s. 44.

prošel v první polovině 12. století proměnou reagující na nové impulsy z říšských poměrů.

Na první pohled logická konstrukce však vzbuzuje několik pochybností. V prvé řadě jde o výpovědní hodnotu pramenů samých. V převažující míře jsme odkázáni pouze na názvy úřadů a jména jejich držitelů, což naše poznání směřuje výlučně k postižení základní struktury a skladby dvora. Dvůr však není pouhým hierarchicky členěným souhrnem úředníků, služebníků a dalších osob obklopujících vůdčího jednotlivce. Představuje sociální organismus zaměřený na výkon moci a reprezentaci, který má své zvláštní normy chování, komunikace a životního stylu, odlišující jej od okolí.⁵ Vlastní struktura a skladba tedy tvoří pouze jednu z mnoha rovin, které dvorské prostředí utvářely.

Odkaz na inspiraci říšskými (franskými) poměry tak vyvolává otázku, nakolik nám pouhé zachycení úřadů dovoluje hlubší komparaci s jiným prostředím, či dokonce úvahy o přejímání vzorů a předloh. Pokud nejsme schopni dohlédnout dále než k latinské terminologii, vytváříme představu o vzájemné shodě i rozdílech pouze na základě přesvědčení, že shodné (rozdílné) názvy nutně označují totožné (odlišné) instituce a skutečnosti. Vzhledem k celkové nevyhraněnosti a nestálosti latinského pojmosloví se však v takovém případě mohou stát zavádějícími i na první pohled přitažlivě vyhlížející analogie.⁶

⁵ Srovnej nověji zejména Reinhardt BUTZ – Lars–Arne DANNENBERG, *Überlegungen zu Theoriebildungen des Hofes*, in: Hof und Theorie. Annäherungen an ein historisches Phänomen, Reinhardt Butz – Jan Hirschbiegel – Dietmar Willoweit (Hg.), Köln 2004, s. 1–41; Jan HIERSCHBIEGEL, *Hof als soziales System. Der Beitrag der Systemtheorie nach Niklas Luhmann für eine Theorie des Hofes*, in: Tamtéž, s. 43–54; Aloys WINTERLING, „Hof“. *Versuch einer idealtypischen Bestimmung anhand der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Geschichte*, in: Tamtéž, s. 77–90.

⁶ S tím souvisí, že ani říšské (potažmo západoevropské) prostředí pramenným materiálem, jenž by umožnil detailnější pohled do ústrojí dvora, právě neoplývá. Výchozí spis, který se přímo zaměřil na panovnický dvůr raného středověku, představuje práce Hinkmara z Remeše *De ordine palatii*. Remešský arcibiskup popsal na základě starší stejnojmenné práce Adalharda, rádce Karla Velikého, podrobným způsobem karolinský dvůr, jeho fungování, strukturu, náplň a hierarchii jednotlivých úřadů. Karlův dvůr je obecně považován za předobraz panovnického dvora následujících staletí. Hinkmarova práce tedy slouží v podstatě jako uvedení do problematiky zejména v oblasti kompetencí dvorských úřadů, *Hincmarus De ordine palatii (editio altera)*, Monumenta Germaniae Historica, Fontes Iuris Germanici Antiqui in usum scholarum separatim editi III, Thomas Gross – Rudolf Schieffer (edd.), Hannover 1980. K tomu srovnej zejména Josef FLECKENSTEIN, *Die Struktur des Hofes Karls des Großen im Spiegel von Hinkmars De ordine palatii*, Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 83, 1976, s. 5–22. Stručný soupis úřadů anglického královského dvora se dochoval pod názvem *Constitutio domus regis*, k jehož sepsání došlo v Anglii druhé poloviny 30. let 12. století. Z anglických poměrů vychází také další spis věnovaný dvorskému prostředí – *Dialogus de Scaccario*, datovaný k letům 1177–79. Na rozdíl od obou dříve zmíněných se již nevěnuje dvoru jako celku, nýbrž detailně přibližuje základní orgán královské finanční správy

Zcela bez problémů není ani zvažovaná proměna dvorského prostředí, kterou mohou napovídat rozdíly mezi *Kosmovou kronikou* a odlišnými informacemi mladších pramenů. Údaje zaznamenané Kosmou nemáme možnost srovnat s jiným domácím pramenem a sám svatovítský děkan se vlastního dvora (či spíše jeho úřadů) dotknul pouze okrajově. Od počátku 40. let 12. století se situace postupně mění. K dispozici máme nejen souvislejší řadu narativních pramenů, ale zejména plynule narůstá počet diplomatického materiálu. Svědečné řady listin, které představují úřední dokumenty dvorské provenience, jsou však pro zachycení podoby dvora pramenem zcela nové povahy a především kvality.⁷ Je tak otázkou, zda je naznačená změna skutečně odrazem reality, nebo pouze sporným výsledkem srovnání nesrovnatelného.

Cílem následujícího příspěvku není shromáždit údaje o úřadech a jejich držitelích, ale spíše snaha postihnout vývojovou linii přemyslovského dvora a její možnou (dis)kontinuitu. Pokusím se tak zároveň učinit s ohledem na říšské poměry

tzv. Scaccarium (angl. Exchequer – královská pokladna), *Dialogus de Scaccario. Constitutio Domus Regis*, Charles Johnson (ed.), Oxford 1983. Z prostředí říšského knížecího dvora se blíží Hinkmarovu *De ordine palatii* a anglickému *Constitutio domus regis* dílo s názvem *Ministeria curiae Hanoniensis* z počátku 13. století. Spis nevěnuje pozornost ani tak nejvyšším úřadům, ale naopak podrobně popisuje povinnosti nižších úředníků a přibližuje běžný každodenní život henegavského dvora, *Gisleberti Chronicon Hanoniense*, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi XXIX, Arndt Wilhelm (ed.), Hannover 1869, s. 294–301. Dvorů církevních knížat se alespoň částečně dotýkají svody práv ministeriality. Například „dienstrecht“ bamberského biskupství z roku 1060 či podobný spis sestavený pro potřeby kolínské arcidiecéze přibližně o století později, *Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250*, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters XXXII, Weinrich Lorenz (ed.), Darmstadt 1977, s. 120–123 a 266–278. K tomu srovnej také Irmgard LATZKE, *Hofamt, Erzamt und Erbamt im mittelalterlichen deutschen Reich*, Frankfurt am Main 1970, s. 167–174. Pro světské prostředí jsme však odkázáni (podobně jako v Čechách) zejména na výskyt jednotlivých úřadů ve svědečných řadách listin a nahodilé zmínky dalších pramenů. Dobře je tento stav patrný také v případě dvora Jindřich Lva v Brunšviku, který je jinak považován za nejvýznačnější knížecí dvůr daného období. Srovnej Claus-Peter HASSE, *Die welfischen Hofämter und die welfische Ministerialität in Sachsen. Studien zur Sozialgeschichte des 12. und 13. Jahrhunderts*, Husum 1995; TÝŽ, *Hofämter am welfischen Fürstenhof*, in: *Die Welfen und ihr Braunschweiger Hof im hohen Mittelalter*, Wolfenbütteler Mittelalter-Studien 7, Bernd Schneidmüller (Hg.), Wiesbaden 1995, s. 95–118; Joachim EHLERS, *Der Hof Heinrichs des Löwen*, in: Tamtéž, s. 43–59. Také v případě knížecích dvorů v říši se tedy často musíme spoléhat pouze na analogie. Mimo rámeček zmiňované tvorby stojí spis Angličana Waltera Mapa *De nugis curialium* pravděpodobně z počátku 80. let 12. století, který satirickou formou kritizuje život na panovnickém dvoře, Walter MAP, *De nugis curialium, Courtiers' Trifles*, Montague Rhodes James – Christopher Brooke – Roger Aubrey Baskerville Mynors (edd.), Oxford 1983.

⁷ K vývoji užívání listiny v domácím prostředí Zdeněk FIALA, *K počátkům listin v Čechách*, Sborník historický 1, 1953, s. 27–45; Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, *Česká listina v době přemyslovské. Nástin vývoje*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university 1964, C 11, s. 51–72.

zejména 12. století, kdy dochází v rozhodující míře k utváření duchovního i světského knížecího dvora, jehož charakteristickým znakem se stává výskyt výše zmíněné čtveřice centrálních úřadů.⁸ Zastavme se tedy nejprve u otázky, o čem vypovídá jejich současné zachycení v textech tuzemské provenience.

Úřad, který bychom mohli spojit s utvářením přemyslovského dvora, se v domácích pramenech prvně objevil v *Kristiánově legendě*, kde byl věrný služebník knížete Václava Podiven označen „*správce nade všemi, kteří žili v domě svatého Václava*“.⁹ Kronikář Kosmas již znal větší množství dvorských hodnostářů, jmenovitě úřady nejvyššího lovčího, mistra pekařů a kuchařů, komorníka, palatina a čestný úřad mečníka (*ensifer*).¹⁰

Přestože bližší náhled na funkci zmíněných titulů můžeme odvodit zejména z názvů samých, má jejich samotné zachycení výpovědní hodnotu. Dokazuje totiž, že přemyslovský dvůr disponoval nejpozději v průběhu 11. století pestrou paletou úřadů zaměřených nejen na různorodé oblasti chodu i zabezpečení vlastního dvora a reprezentace, ale přesahujících také do oblasti širší správy.¹¹

Částečně odlišný obraz však nabízí již první z Kosmových pokračovatelů, *Kanovník Vyšehradský*, píšící svou kroniku na počátku 40. let 12. století.¹² Podle kronikáře existovala v zemi pětice úřadů, jejíž hodnota byla odpovídající odměnou za vraždu knížete. Vedle žatecké a litoměřické kastelánie se jednalo o komoru, stůl

⁸ K tomu zejména Werner RÖSENER, *Hofämter an mittelalterlichen Fürstenhofen*, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45, 1989, s. 485–550; TÝŽ, *Der mittelalterliche Fürstenhof. Vorbilder, Hofmodelle und Herrschaftspraxis*, in: *Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen*, Carola Fey – Steffen Krieb – Werner Rösener (Hg.), Göttingen 2007, s. 21–41.

⁹ *Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a báby jeho svaté Ludmily*, Jaroslav Ludvíkovský (ed.), Praha 1978, s. 88: „...*universorum dispensator inter tecta sancti Wenceslai degencium*“.

¹⁰ První zmínku o dvorských úřadech položil Kosmas k roku 1055, kdy měl kníže Spytihněv jmenovat svého bratra Konráda do čela knížecích lovců, zatímco další z panovníkových sourozenců Ota, se stal představeným pekařů a kuchařů, *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, MGH *Scriptores rerum Germanicarum*, Nova series II, Bertold Bretholz (ed.), Berlin 1923, II/ 15, s. 106: „...*ut essent secum in curia, Conradum preficiens venatoribus, Ottonem vero posuit super pistorum atque cocos magistrum*.“ Komorníka zmiňuje Kosmas při dvou příležitostech k letům 1088 a 1098, Tamtéž, II/ 40, s. 144 a III/5, s. 166. Stejnou měrou je zachycen úřad palatina, Tamtéž, II/23, s. 115 a III/37, s. 209. Mečník vystupuje pouze v jediném případě, Tamtéž, III/9, s. 170.

¹¹ Srovnej F. PALACKÝ, *Dějiny I/2*, s. 23; Otto PETERKA, *Rechtsgeschichte*, s. 34; J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 184–185; Z. HLEDÍKOVÁ – J. JANÁK – J. DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích*, s. 35.

¹² K časovému vročení díla zejména Václav NOVOTNÝ, *Studien zur Quellenkunde Böhmens*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 24, 1903, s. 542–548.

a stáj (*cameram et mensam et agazoniam*).¹³ K trojlístku dvorských úřadů zaznamenaných kanovníkem doplňuje již konkrétní hodnostáře listina datovaná mezi léty 1146–1148. Svědečná řada zachytila stolníka (*dapifer*) a podkoního/maršálka (*agaso*). Chybí sice komorník, seznam svědků však navíc uvádí číšníka (*pincerna*).¹⁴ S komorníkem se následně setkáváme ve svědečné řadě listiny z roku 1159, kde spolu s ním vystupují také podkoní/maršálek, stolník a číšník.¹⁵

Určitá změna je tedy na první pohled patrná. Některé starší názvy úřadů mizí, další se naopak nově objevují a skladba dvora nabývá se čtveřicí centrálních hodností stabilní formu.¹⁶ Přemyslovský dvůr tak zároveň před polovinou 12. století dosáhl podoby, kterou Werner Rösener označil za rozhodující atribut plně rozvinutého říšského knížecího dvora 12. století.¹⁷ Autor vychází při rekonstrukci formování knížecích dvorů ze dvou základních předpokladů, z nichž první představuje neskrývané napodobování dvora panovnického,¹⁸ k němuž se zcela bez ostychu přiznávají již soudobé prameny.

Se zřetelnou dávkou pýchy informoval na počátku svého díla autor spisu *Historia Welforum* (okolo roku 1170), že dvůr jihoněmeckých Welfů odpovídal obrazu královského dvora a měl tedy úřady stolníka, číšníka, maršálka, komorníka a korouhevnicka.¹⁹ První čtyři ze zmíněných úřadů jmenovalo již o deset let dříve

¹³ *Kanovník Vyšehradský*, *Fontes Rerum Bohemicarum* II, Josef Emler (ed.), Praha 1874, s. 211. K příčinám a následkům spiknutí proti Soběslavovi I. srovnej Josef ŽEMLIČKA, *Vyšehrad 1130: soud, nebo inscenace? (K „nekosmovskému“ pojetí českých dějin)*, in: *Husitství–reformace–renesance. Sborník k 60. narozeninám F. Šmahela, I. Jaroslav Pánek – Miloslav Polívka – Noemi Rejchrtová* (edd.), Praha 1994, s. 47–68; Vratislav VANÍČEK, *Soběslav I. Přemyslovci v kontextu evropských dějin v letech 1092–1140*, Praha–Litomyšl 2007, s. 220nn.

¹⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I*, Gustav Friedrich (ed.), Praha 1904–1907, č. 157, s. 163.

¹⁵ Tamtéž, č. 204, s. 193.

¹⁶ Kvarteto centrálních hodností, doplněné také o úřad dvorského sudího (*iudex curiae*), tvoří od této doby pravidelnou součást svědečných řad knížecích (královských) listin po celý zbytek 12. století.

¹⁷ Srovnej W. RÖSENER, *Hofämter*, zejména s. 548; TÝŽ, *Der mittelalterliche Fürstenhof*, zejména s. 29.

¹⁸ Významné místo v tomto procesu přisoudil Werner Rösener hostině, která se roku 936 odehrála v Cáchách. Otovi I. při této příležitosti posluhovali vévoda Gislebert Lotrinský jako komorník, Eberhard Franský jako stolník, Herman Švábský jako číšník a Arnulf Bavorský jako maršálek. W. RÖSENER, *Hofämter*, s. 502nn.

¹⁹ *Monumenta Welforum antiqua*, *MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* XLIII, Ludwig Weiland (ed.), Hannover 1869, s. 13: „*Domum quoque suam regio more ordinaverant, ita ut queque officia curie, id est ministeria dapiferi, pincerne, marscalci, kamerarii, signiferi*“.

sepsané *Constitutio de expeditione Romana* (Reichenau okolo roku 1160), jehož autor považoval jejich ustavení dokonce za povinnost jednotlivých knížat.²⁰

Zatímco vrstva nejvýznamnějších leníků římského krále profilovala vlastní dvůr po vzoru panovníka, snažili se méně významní páni i církevní instituce přiblížit knížecímu standardu. Se stejným sebevědomím jako *Historia Welforum* informují anály kláštera Stetenberg (přelom 12.–13. století), že byl klášter úřady doslova „ozdoben podle zvyku knížat“.²¹

Knížecí dvůr se čtveřicí centrálních úřadů číšníka, stolníka, maršálka a komorníka tak na jedné straně kopíroval dvůr královský, sám se však zároveň stával vzorem k napodobování, neboť byl srozumitelným symbolem postavení a prestiže. Požadavky „*Constitutia*“ na vybavení knížecího dvora čtyřmi základními úřady také přejímají právní knihy století třináctého (zejména relace *Schwabenspiegelu*).²²

Rösener ve své studii přemyslovský dvůr opominul,²³ ačkoliv by jím zvolený přístup přinášel zajímavý výsledek. Autor stanovil ranou fázi rozvoje knížecího dvora v první polovině 12. století, kdy se na dvorech porýnských arcibiskupů (Kolín, Mohuč, Trevír) a rakouských markrabat rozvinul systém čtyř centrálních hodností. Hlavní etapu „dvorské geneze“ položil do druhé poloviny století, zvláště mezi roky 1170–1190. V této době se z kvarteta úřadů mělo stát základní „charakteristikum“ dvora světských i duchovních knížat.²⁴

Přemyslovský dvůr by se tak nejen řadil do oné „rané fáze“, ale dalo by se zároveň logicky předpokládat, že by ve své době prestižním uspořádáním sám ovlivňoval další konstituování dvorů říšských knížat. Přitažlivě současně vyhlíží časová paralela mezi výskytem centrálních úřadů v Čechách a na babenberském

²⁰ MGH *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum I*, Ludwig Weiland (ed.), Hannover 1893, s. 663: „*Singuli vero principes suos habeant officinarios speciales, marscalum, dapiferum, pincernam et kamerarium.*“.

²¹ *Annales Stederburgenses*, MGH *Scriptores XVI*, Georg Heinrich Pertz (ed.), s. 200: „...*et quod ad huius mundi gloriam pertinet secundum ritum principum, dapiferis, pincernis, marescalcis, militibus, ministerialibus nostram ecclesiam gloriosissime decoravit.*“.

²² *Schwabenspiegel Kurzform I*, MGH *Fontes iuris Germanici antiqui, Nova Series IV/1–2*, Karl August Eckhardt (ed.), Hannover 1974, s. 118: „...*div geistlichen fursten amor und div waerltlichen fursten amor die sint gestiftet von vier fursten ampten von erste. mit einem chameraere mit einem schenchen mit einem truhsaetzen mit einem marschalich.*“.

²³ Na což upozornil již Ivan HLAVÁČEK, *Dvůr a rezidence českých panovníků doby přemyslovské a raně lucemburské. Stručný přehled vývoje a literatury pro dobu do roku 1346*, in: *Rezidence a dvory v raném novověku*, Opera historica 7, Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), České Budějovice 1999, poznámka 2 na s. 30–31.

²⁴ Kolínský a mohučský dvůr se plně rozvinul na konci 30. let 12. století, v Trevíru máme kompletní čtveřici úřadů dosvědčenu na počátku let padesátých. Vídeňský dvůr k roku 1141 disponoval úřady maršálka, komorníka a stolníka, číšník je však dosvědčen až k roku 1159, W. RÖSENER, *Hofämter*, s. 523, 535–542, 548; TÝŽ, *Der mittelalterliche Fürstenhof*, s. 29.

dvoře rakouských markrabat. Díky sňatkům s dcerami Leopolda II. (†1095) pojil příbuzenský poměr s rakouskými markrabaty Bořivoje II. i Litolda Znojemského. S dcerou Leopolda III. (1095–1136) se o generaci později oženil Vladislav II. Dcera Soběslava I. Marie byla naopak provdána za markraběte Leopolda IV. (1136–1141).²⁵ Nabízí se úvaha, nakolik ovlivnilo formování dvorského prostředí několikanásobné příbuzenství, a zda za ustálením centrálních hodností nestála např. snaha vyrovnat se právě babenberským příbuzným. Taková možnost se zdá o to lákavější, že manželkou markraběte Leopolda III. se na počátku 12. století stala Agnes, dcera císaře Jindřicha IV., a přemyslovský dvůr by tedy byl inspirován prostředím, které mělo přímou vazbu na císařské *palatium*.

Problém ovšem je, co si počít s úřady jmenovými Kosmou, zda předpokládat jejich zánik či alespoň zásadnější transformaci. Opět se tak vracíme k otázce vlastního názvosloví. Terminologická nejednotnost a nevyhraněnost (vlastní celé středověké literární produkci) se nevyhnula ani názvům dvorských hodností. Zatímco Hinkmar z Remeše užíval pro úřad stolníka konstantně označení *senešal*, o dvě generace starší životopisec Karla Velikého Einhard nazýval stejného hodnostáře *představený královské tabule (regiae mensae praepositus)*.²⁶ Na počátku 13. století stál v čele dvora henegavských hrabat úředník, pro něhož se uplatňoval titul *dapifer*, běžně byl ale jeho držitel nazýván také senešalem (*senescalcus*).²⁷ Podobný případ známe z domácího prostředí, kde se týkal úřadu podkoního/maršálka. Na listině z roku 1175 vystupoval Heřman pod označením *agazo*. Stejný muž se ovšem v březnu roku 1177 objevil s titulem *marscalcus*, který na listině vydané o měsíc později nesl také jeho nástupce v úřadu Dluhomil. Roku 1180 se znovu setkáváme s termínem *agazo*.²⁸ První dvě listiny bezpochyby hovoří o identické osobě, jsou však psány rozdílnými písaři,²⁹ kteří byli zvyklí užívat pro jednoho hodnostáře dvojí označení, aniž by tím chtěli vyjadřovat rozdíly či posuny v kompetencích. Šlo jednoznačně o čistě alternující pojmenování.³⁰

²⁵ Ke zmíněným sňatkům Václav NOVOTNÝ, *České dějiny I/2. Od Břetislava I. do Přemysla I.*, s. 399, 516–517, 655–656, 758–759.

²⁶ J. FLECKENSTEIN, *Die Struktur des Hofes Karls des Großen*, s. 12. K náplni úřadů na karolinském dvoře a prolínání jejich působnosti do říšské správy srovnej *Hincmarus De ordine palatii*, s. 68nn.; J. FLECKENSTEIN, *Die Struktur des Hofes Karls des Großen*, s. 12nn.

²⁷ *Gisleberti Chronicon Hanoniense*, s. 295: „...dapifer, qui vulgariter senescalus dicitur“. K tomu srovnej W. RÖSENER, *Hofämter*, s. 516.

²⁸ Srovnej svědečné řady CDB I, č. 278, s. 244: „Hermannus agazo cum fratribus suis Gauel et Zauise“; č. 279, s. 246: „Hermanno marscalco cum fratribus suis Zauissa et Gaulo“; č. 280, s. 247: „Dlugomilus marscalcus“; č. 292, s. 261: „Protiwa agaso“.

²⁹ Srovnej Tamtéž, č. 278–279, s. 243–244.

³⁰ Srovnej výklad *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum I*, A–C, kolektiv autorů, Praha 2003, s. 103.

Terminologické posuny tedy vypovídají více o slovní výbavě a lingvistické ekvilibristice autorů dokumentů, než o skutečných proměnách úřadů. Kosmův *mistr pekařů a kuchařů* nemusel zaniknout, splynout nebo se jakýmkoliv jiným způsobem přetransformovat do úřadu stolníka, neboť jak svatovítský děkan, tak *Kanovník vyšehradský* i písaři listin měli pravděpodobně na mysli stejného hodnostáře. Kosmou užití slovní spojení navíc ani nemuselo být ustáleným názvem úřadu, ale pouze opisem jeho obecné náplně stejně, jako se to jeví v případě kanovníkem použitého termínu „*tabule*“ (*mensa*). Tuto možnost napovídá také uvedená paralela z karolinského prostředí. Právě Einhardova parafráze úřadu senešala má blízko k oběma českým příkladům.³¹ Všechny tři (*regiae mensae praepositus/ magister super pistorum atque cocos/ mensa*) odkazují na podstatu činnosti hodnostáře, který měl na starosti zabezpečení výživy dvora. Nemuselo jít pouze o dohled nad konkrétními, jasně pojmenovanými úředníky, nýbrž o všechny osoby, jejichž činnost se určitým způsobem dotýkala zajištění panovníkovy tabule, bez ohledu na to, na jakém místě svého panství se zrovna nacházel.

Mezi Kosmou, *Kanovníkem vyšehradským* i svědečnými řadami tedy ve skutečnosti není zásadní rozpor. Vývoj dvorského prostředí po celé 12. století lze v jistém ohledu chápat jako módní vlnu. Dobře tuto skutečnost vystihl již citovaný analista kláštera Stetenberg. Instituci či osobu, která si činila nárok na významnější postavení, „*ozdobily*“ úřady zavedené „*po způsobu knížat*“ (potažmo tedy po vzoru císařského dvora). V takovém případě ovšem nešlo pouze o to dvorské hodnosti mít, ale přisoudit jim také odpovídající, z hlediska reprezentace obecně srozumitelné a rozšířené názvy. Jinak řečeno, funkce centrálních dvorských hodností jako na první pohled jasného znaku postavení a prestiže sebou musela přinášet určitou kodifikaci jejich názvů. Pro české prostředí z toho vyplývá, že „*módní*“ a prestižně chápáné latinské termíny mohly být zcela formálně aplikovány na již zavedené úřady.

Tuto možnost vlastně nepřímě potvrzuje také *Kanovník vyšehradský*, který považoval hodnosti správce komory, stolu a stáje za rovnocenné dvěma předním kastelániím – litoměřické a žatecké. Pokud bychom uvažovali o zásadnější proměně přemyslovského dvora, která by se odehrála někdy v mezidobí dělicí Kosmovu smrt

³¹ Stejně tak by ale bylo možné poukázat na již zmiňovanou zprávu Widukinda z Corvey o cášské korunovační hostině z roku 936, kde byl úřad stolníka opsán slovy: „...*Everhardus mensae preerat*“, a podobně maršálka: „...*Arnulfus equestri ordini et eligendis locandisque castris preerat*“. Srovnej *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres*, MGH *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi LX*, Paul Hirsch – Hans-Eberhard Lohmann (edd.), Hannover 1935, II/2, s. 66–67. Identicky nezaznamenal Dětmar z Merseburku při podobné příležitosti k roku 986 názvy hodností, ale přiřadil jednotlivé osoby k základním atributům úřadu: „...*ubi quattuor ministrabant duces, Heinricus ad mensam, Conrad ad cameram, Hecil ad cellarium, Bernhardus equis prefuit*“, *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*, MGH *Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series IX*, Robert Holtzmann (ed.), Berlin 1935, IV/9, s. 140. K tomu srovnej také W. RÖSENER, *Hofämter*, s. 503.

a sepsání Kanovníkova díla, není pravděpodobné, že by nové hodnoty nabyly v krátkém časovém horizontu srovnatelného významu s význačnými centry hradské správy. Spíše než za výmluvný symbol změny lze kanovníkovu relaci považovat za svědectví o kontinuálním procesu, který se odehrával spolu s povšechným vývojem správy od 10. století.

Dobře se takto nastíněný obraz doplňuje také s druhým předpokladem vytváření dvorů říšských knížat, se kterým pracuje německá medievistika. Proces formování knížecího dvora je pevně svázán s dalším výrazným fenoménem říšských dějin 12. století, budováním teritoriálních knížectví (*Landesherrschaft*). Knížata, podobně jako další urození či církevní instituce, přetvářela původně rozptýlenou držbu, skládající se z různorodého konglomerátu alodiálních i lenních statků a dalších práv, na kompaktní územní panství. Středem centralizačního úsilí knížecí moci se stal právě dvůr, jehož úřady byly obsazeny ministerialitou, která současně představovala hlavní oporu teritoriální správy a politiky. Souvislost mezi výstavbou teritoria a dvora podtrhuje podle Rösenera skutečnost, že raný výskyt centrálních úřadů máme doložen právě v případech těch rodů či institucí, u kterých je současně možné prokázat pokročilý rozvoj územního panství.³²

³² W. RÖSENER, *Hofämter*, především s. 491–496, 514nn., 548. Srovnej také Johannes LAUDAGE, *Rittertum und höfische Kultur der Stauferzeit eine Einführung*, in: *Rittertum und höfische Kultur der Stauferzeit*, Johannes Laudage – Yvonne Leiverkus (Hg.), Köln 2006, s. 15–18; Hans Karl SCHULZE, *Adelsherrschaft und Landesherrschaft. Studien zur Verfassungs- und Besitzgeschichte der Altmark, des ostsächsischen Raumes und des hannoverschen Wendlandes im hohen Mittelalters*, Köln–Graz 1963, s. 113nn.; Hans PATZE, *Die Entstehung der Landesherrschaft in Thüringen I*, Köln–Graz 1962, s. 326nn.; Wilhelm PÖTTER, *Die Ministerialität der Erzbischöfe von Köln vom Ende des 11. bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1967. Obecně k procesu teritorializace Hagen KELLER, *Zwischen regionaler Begrenzung und universalem Horizont. Deutschland und Imperium der Salier und Staufer 1024–1250*, Frankfurt am Main – Berlin 1986, s. 342nn. Také v případě správní funkce dvora a využití ministeriality v dvorské službě je možno hovořit o inspiraci císařským dvorem. Potřeba zajistit a zefektivnit řízení královské domény zajistila ministerialitě v druhé polovině 11. století významné postavení na sálském panovnícké dvoře i v říšské správě. Stejnou cestou postupovala zejména ve 12. století při utváření dvora a organizaci správy teritoria také říšská knížata. Základní práci věnovanou vzniku a významu ministeriality zůstává Karl BOSL, *Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches I–II*, Schriften der Monumenta Germaniae Historica 10, Stuttgart 1950–1951. Srovnej TÝŽ, *Das ius ministerialium. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter*, in: *Studien zum mittelalterlichen Lehenswesen, Vorträge und Forschungen 5*, Theodor Mayer (ed.), Lindau–Konstanz 1960, s. 51–94; I. LATZKE, *Hofamt, Erzamt und Erbamnt*, s. 167–177.

Přemyslovským panovníkům se podařilo završit ovládnutí území Čech a Moravy již na počátku 11. století.³³ Lze tedy předpokládat, že se tato skutečnost odrazila také na podobě a utváření jejich dvora. Spíše než s myšlenkami na přejímání vzorů bude proto vhodnější pracovat s pojetím, které literatura běžně aplikuje např. na vývoj dvora Karlovců, a jehož podstata navazuje na výsledky bádání Otto Brunnera, jenž za předobraz středověkého politického, sociálního i hospodářského zřízení považoval prostředí „domácnosti“ (*Haushalt*).³⁴ Právě jádro dvorských úřadů, tedy komorník, číšník, maršálek a stolník, z původního služebného zabezpečení domácnosti (*Hausdienerschaft*) vychází. Vývoj směrem k dvorské hodnosti sebou nesl proměnu náplně, která již nespočívala ve vykonávání vlastní činnosti, ale dohledu nad podřízeným úřednictvem. Spolu s tím překračoval rozsah činnosti vrcholných dvorských hodnostářů vlastní dvůr a stával se součástí říšské (zemské) správy, čímž dále stoupala jejich váha a význam.³⁵ Do této vývojové linie bezezbytku zapadá na jedné straně Kristiánova zmínka o Podivenovi jako správci „domu“ sv. Václava, zatímco na druhém konci pomyslné přímky stojí dvorské úřady, co do významu rovnocenné centrům hradské správy.

Přemyslovský dvůr se bezpochyby nevyvíjel izolovaně. Tomu odporují nejen výše zmíněné sňatky s Babenberky, ale také další doložitelné zahraniční kontakty. Na jak běžné úrovni mohl probíhat styk s jiným dvorským prostředím naznačuje osamocená zmínka o pekaři (cukráři?), kterého si na magdeburském arcibiskupovi vyžádal král Vratislav.³⁶ Neznamená to ovšem, že by přemyslovská knížata byla nucena vyhledávat inspiraci a vzory k formování základní struktury a skladby svého dvora v blízkém či širokém okolí, když její předobraz byl, a vlastně musel být, přítomen ve služebném zázemí původního přemyslovského „domu“.

Doposud řečené tak zároveň vyvolává pochybnosti, nakolik jsou oprávněné představy o „*velice skromné*“ existenci přemyslovského dvora doby knížecí či jeho „*primitivní*“ struktuře.³⁷ Mimo dokladů z uměleckovědní oblasti, spojených zejména

³³ J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 42nn. Vývoj na Moravě v 10. a prvních dekadách 11. století nověji pojednal Martin WIHODA, *Morava v 10. století*, in: *České země v raném středověku*, Petr Sommer (ed.), Praha 2006, s. 53–73.

³⁴ K domácnosti/domu (*domus, Haus*) jako základní jednotce středověké správy Otto BRUNNER, *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“*, in: TÝŽ, *Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze*, Göttingen 1956, s. 33–61, zejména s. 39–40. Srovnej A. WINTERLING, „*Hof*“, s. 82–83.

³⁵ Pro karolinské prostředí zejména J. FLECKENSTEIN, *Die Struktur des Hofes Karls des Großen*, s. 11nn. Srovnej W. RÖSENER, *Der mittelalterliche Fürstenhof*, s. 27.

³⁶ Šlo pradápodobně o mistra ve svém oboru, což napovídá nejen Vratislavova žádost o jeho zapůjčení, ale také skutečnost, že si do Prahy vezl své vlastní vybavení. Snad se mohlo jednat o formy na pečení. CDB I, č. 85, s. 92: „*Pistorem, super quo nos rogasti, misimus tibi cum instrumentis suis*“.

³⁷ Srovnej I. HLAVÁČEK, *Dvůr a rezidence*, s. 33, 39 a poznámka 21.

s nálezy z interiéru Vyšehradu,³⁸ naznačují vyspělejší úroveň dvora pražských Přemyslovců také ojedinělé informace písemných pramenů. Jedná se zejména o Kosmovu zprávu o čestném úřadu mečníka, který získal „*se souhlasem kmetů*“ při oslavě Vánočních svátků v Žatci roku 1099 polský kněžic Boleslav (pozdější Boleslav III. Křivoústý). Boleslav měl podle Kosmy za svoji čestnou službu dostávat „*každoročně vždy sto hřiven stříbra a deset hřiven zlata*“,³⁹ což je možné interpretovat v tom smyslu, že se s Boleslavou úsluhou při stejné či podobně významné příležitosti počítalo také do budoucna.

Výpovědní hodnotu má ale již sama skutečnost, že český kníže oslavil Boží hod hostinou v kruhu svých velmožů a významný zahraniční host mu v průběhu oslav poskytl čestnou službu mečníka. Pokud bychom vynechali jméno místa i osob, jednalo by se v podstatě o identický popis průběhu významného církevního svátku, jaký nám prameny běžně nabízejí ve vztahu k římským panovníkům.⁴⁰ Přemyslovský dvůr byl tedy již na konci 11. století zvyklý na formu sváteční reprezentace srovnatelnou s říšským panovnickým dvorem.

Závěr

V době, kdy se okolo poloviny 12. století ustálila ve svědečných řadách listin čtveřice centrálních hodnot, měl přemyslovský dvůr za sebou dvě století vývoje. Reálně jsme však schopni v širší míře postihnout pouze tu jeho část, o níž nás zpravuje právě svědectví diplomatického materiálu. Pro dobu předcházející máme k dispozici jen několik skromných a nesoustavných zmínek z jediného textu. Stav pramenné základny tak vyvolává dojem dvou odlišných epoch, do jedné patří nedokonalý a v podstatě „primitivní“ dvůr Kosmův, do druhé dvůr *Kanovníka Vyšehradského* a písařů listin, který se rozvinul do dobou žádané podoby díky přizpůsobení vyspělejšímu (říšskému) prostředí.

Ve skutečnosti je však vývoj dvora říšských knížat ve 12. století těsně svázán s formováním knížecího teritoria, tedy s procesem, který se přes řadu odlišností

³⁸ Srovnej zejména řada sborníků *Královský Vyšehrad 1–3*, Bořivoj Nechvátal (ed.), Praha 1992, 2001, 2007.

³⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, III/10, s. 170: „...annuatim semper C marcas argenti et X auri“.

⁴⁰ Například roku 1134 vystupoval při oslavě Velikonoc ve funkci mečníka pro Lothara III. dánský král Magnus, *Cronica Sancti Petri Erfordensis moderna*, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum XLII, Oswald Holder-Egger (ed.), Hannover 1899, s. 170. Sám Boleslav III. Křivoústý si roli mečníka zopakoval roku 1135 na sněmu v Merseburku, kde tuto čestnou službu vykonával také pro císaře Lothara III., *Annales Magdeburgenses*, MGH Scriptorum XVI, Georg Waitz (ed.), Hannover 1859, s. 185.

odehrál v Čechách skoro o dvě století dříve. Základní struktura přemyslovského dvora se neformovala v návaznosti na vzory z říše, nýbrž v přirozené a logické linii *domácnost – dvůr* spolu s rozvojem přemyslovského panství. Přelom ve dvanáctém století nespočíval v zásadní proměně dvorské prostředí, ale v ustálení módní a prestižní terminologie. Právě dlouhodobá kontinuita ve vývoji dvora zároveň umožnila rozvinutí forem vyspělé dvorské reprezentace – ať již navazující na domácí vzory či přicházející ze zahraničí – k níž lze čestný úřad mečníka bezpochyby zařadit. Lesk královského dvora přemyslovských panovníků 13. století tak nemusí být dán množstvím finančních prostředků, ale současně vyspělostí prostředí, o jehož rozvoji se rozhodlo v podstatě již v prvních decéniích 10. století.

DIE ENTWICKLUNG DES PŘEMYSLIDENHOFES BIS ZUM ENDE DES 12. JAHRHUNDERT

In der ersten Hälfte des 12. Jh. hatte der Hof der Prager Přemysliden mit der Erscheinung der vier klassischen Hofämter (Kammerer, Truchseß, Schenk und Marschall) eine Gestalt angenommen, die am Ende desselben Jahrhunderts zu einem Kennzeichen der fürstlichen Hofhaltung im Römischen Reich wurde. Dieser Umstand hat schon František Palacký zu der Annahme bewogen, daß die Přemysliden zu dieser Zeit das „*deutsche Hofgefüge*“ übernommen hatten. Die Vorstellung von der Gestaltung des Přemyslidenhofes nach dem „Reichsvorbild“ haben auch andere Forscher vertreten. Die Erscheinung der vier klassischen Ämter am Přemyslidenhof fiel in dem Zeitraum, den Werner Rösener als eine „*frühe Phase*“ der Hofämtergenese an deutschen mittelalterlichen Fürstenhöfen festlegte, in der sich die Hofämterordnung an den Höfen der rheinischen Erzbischöfe und einiger weltlicher Reichsfürsten, wie zum Beispiel des Markgrafen von Österreich, entwickelte.

Die vier zentralen Ämter waren aber nicht die ersten in Böhmen belegten Hofwürden. Schon in einer Wenzelslegende vom Ende des 10. Jh. wurde der Vorsteher des Gesindes des fürstlichen Hauses erwähnt und der Chronist Kosmas belegte für das 11. Jh. verschiedene Hofämter, die aber meistens andere Titel trugen als diejenigen Ämter, die um die Hälfte des 12. Jh., vor allem in den Zeugenreihen der Urkunden, in Erscheinung traten. Man vermutet, daß dieser Unterschied einen Wandel der Hofgefüge in der ersten Hälfte des 12. Jh. belegen kann, der sich mit der Beeinflussung durch die Verhältnisse im Reich erklären läßt.

Es ist aber fraglich, inwieweit ein derartiger Vergleich zwischen Kosmas und den jüngeren Quellen überhaupt möglich ist. Die Angaben aus der Kosmas-Chronik können wir nicht mit Hilfe anderer gleichzeitiger einheimischer Quellen erweitern oder prüfen, außerdem widmete der Autor dem Hof nur marginale Aufmerksamkeit. Seit den vierziger Jahren des 12. Jh. ist nicht nur eine kontinuierliche Reihe narrativer Quellen überliefert, sondern es steht vor allem auch eine größere Zahl von Urkunden zur Verfügung. Die Zeugenreihen der Urkunden, die offizielle Dokumente höfischer Provenienz darstellen, sind aber für die Ermittlung der Gestalt des Hofes eine Quelle von ganz neuer Qualität. Der Wandel besteht also eher in der unterschiedlichen Quellenlage und ihrem Aussagewert als in der Realität selbst.

Diese Möglichkeit deutet auch die terminologische Vielfalt der Benennungen der Hofbeamten an, die allgemein von den mittelalterlichen Autoren der Quellen verwendet wurden. Die unterschiedlichen Namen, die die verschiedenen Verfasser für die einzelnen Ämter benutzten, sagen mehr über den Wortschatz der Autoren aus, als über einen realen Wandel in den Befugnissen oder sogar über dem Erlöschen

eines alten und der Entstehung eines neuen Amtes. Die von Kosmas genannten Hofämter konnten somit in den jüngeren Quellen unter neuen im 12. Jh. als Prestigezeichen einnehmende Namen erscheinen.

Eine solche Vorstellung ergänzt sich mit einer der entscheidenden Voraussetzungen für die Entstehung des Reichsfürstenhofes im 12. Jh. – der Entwicklung der Landesherrschaft. In Böhmen erfolgte die Territorialbildung schon während des 10. Jh. und wurde am Anfang des 11. Jh. mit dem Anschluss Mährens abgeschlossen, was auch für die Entwicklung des Hofes eine Auswirkung haben mußte. Für den Přemyslidenhof ist also vielmehr als die Voraussetzung von äußeren Einflüssen und der Übernahme von Vorbildern ein Entwicklungsmodell verwendbar, dessen Grundlage die Lehre Otto Brunners vom „ganzen Haus“ bildet. Die vier klassischen Ämter wurzeln in der ursprünglichen Hausdienerschaft und waren als solche Zubehör jedes Herrenhauses. Die Entwicklung und Erweiterung der Territorialherrschaft begleitete auch eine Umwandlung des Hausamts zum Hofamt, dessen Befugnis jetzt in der Oberaufsicht über die unterstellten Diener beruhte und zugleich seinen Wirkungsbereich auch in der sonstigen Landesverwaltung überstieg. Gerade in diesen Entwicklungsprozeß paßt auf der einen Seite die Erwähnung des Gesindevorstehers des fürstlichen Hauses aus dem 10. Jh. und auf der anderen der klassischen Hofämter, die in der ersten Hälfte des 12. Jh. als gleichwertig mit den vornehmsten Stellen in der Landesverwaltung angenommen wurden.

Der Přemyslidenhof entwickelte sich selbstverständlich nicht in einem Vakuum, seine fundamentale Gestalt wurde aber nicht als Import übernommen, sondern entfaltete sich seit dem 10. Jh in einer kontinuierlichen Linie vom Haushalt zum Hofhalt. Diese langfristige Entwicklung ermöglichte zugleich eine frühe Entfaltung des Hofzeremoniells – aller Wahrscheinlichkeit nach nach dem Vorbild des Kaiserhofes. Schon am Ende des 11. Jh. ist das Ehrenamt des Schwertträgers belegt, das von einem bedeutenden ausländischen Gast anlässlich der Weihnachtsfeier ausgeübt wurde.